

Güney Sibirya Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar

Prof. Dr. Lars JOHANSON*

Çev. Arş. Gör. Sema ASLAN**

Karl Heinrich Menges'in (1908-1999) anısına

Özet :Bu çalışmada, Türkçede sözcük türlerinin sınıflandırılmasından ve özellikle ad ve sıfat türü arasındaki ayırmadan bahsedilecektir. Ad ve sıfat sözcük türleri ile ilgili anlambilimsel ve edibilimsel yaklaşımlar, prototip teorisi kapsamında ortaya konulan görüşler tartışılacak; adların ve sıfatların özelliklerinden hareketle, bu sözcük türleri arasındaki tipolojik ve anlamsal farklılıklar belirlenecektir. Çalışmanın amacı, adlar sıfatlar gibi kullanılmasa da, sıfatların belirtisiz adlaşma aşamalarından geçerek ad gibi kullanılacağını ortaya koymaktır. Çalışmada, tarihi ve modern Türk şivelerinden dil malzemeleri kullanılmakla beraber, örnekler özellikle Güney Sibirya Türkçesinden seçilecektir.

Anahtar kelimeler: Sıfat, ad, sözcük türü, farklılık, adlaşma

Giriş

Türkçenin Güney Sibirya'da konuşulan varyantları Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca ve Tofaca standart dillerinden oluşmaktadır. Dilbilimsel açıdan ayrı bir önemi olan bu varyantlar, geleneksel genetik sınıflandırmaya göre Türkçenin homojen bir alt grubundan olmasalar da pek çok ortak özelliğe sahiptirler. Moğolcadan uyarlanmış ya da aslen Samoyetçe ve Yeniseyce konuşan grupların dillerinden karışmış ilişkiye bağlı özelliklerin yanı sıra, 8. yy.dan itibaren bilinen Eski Doğu Türkçesi metinlerinde belgelenebilen sayısız eski özelliği de korumuşlardır.

Son yıllarda, Güney Sibirya'daki Türkçe varyantlara gösterilen ilgide artış görülmüştür. Bu muhteşem dilbilimsel alana benim canlı ilgim, müteveffa

* Johannes-Gutenberg Üniversitesi, Mainz / ALMANYA
johanson@mail.uni-mainz.de

** Başkent Üniversitesi Fen Edeb.Fak. / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

Karl Heinrich Menges tarafından, 1968’de Uppsala’da misafir profesör olduğu sıralarda uyandırılmıştır. O tarihten bu yana, kendi araştırmalarımda ve derslerimde düzenli olarak Güney Sibiryaya Türkçesiyle ilgilendim. Genel ve karşılaştırmalı Türkolojideki ilk hocamın değerli hatırasına adadığım bu makalede, ‘ad’ ve ‘sıfat’ sözcük türleri arasındaki ilişkiyi göstermek için, Güney Sibiryaya standart dillerinden malzemeler kullanacağım.

Türk dillerinde morfosentaktik bakımdan tanımlanabilen farklı sözcük türlerinin bulunup bulunmadığı sıkça sorgulanmıştır. Benim kendi görüşüm, Türk dillerinde çeşitli yapısal gerçeklerin, adların ve sıfatların türdeşliğini gösterdiği yönündedir. Bu çalışmadaki temel amacım, adlar sıfatlar gibi kullanılamasa da, sıfatların belirtisiz [markerless] adlaşma aşamalarından geçmek suretiyle, ad olarak kullanılabilmesini göstermektir. Güney Sibiryaya’daki durum, bu ince ama önemli ayrıma tipik ve açık örnekler sağlar.

Bu makalenin amacı yeni veriler sunmak değil, daha önceden elde edilen verileri düzenlemektir. Verilen örnekler, herhangi bir bütünlük iddiası olmayan, basit örneklerdir.

1. ‘Ad ve ‘sıfat’ ayrımı yönündeki görüşler

Gramercilerin ve diğer dil bilimcilerin Türk dillerinde ‘ad’ ve ‘sıfat’ ayrımı yönündeki görüşleri çok çeşitlilik gösterir.

1.1. Geleneksel görüşler

Türk dillerinin geleneksel gramerleri, sözcükleri İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça gibi dillerdeki çeviri eşdeğerlerinin anlamına göre ‘sıfat’ olarak tanımlama eğilimi gösterirler. Böylece Türkçede sıfatlar, diğer dillerdeki sıfatların Türkçeye aktarılmasında kullanılan sözcükler olarak tanımlanırlar. Bu uygulama her zaman yanlış sonuca götürmez, çünkü sıfatlar diller arasında belirli anlamsal ve sözdizimsel benzerlikler gösterirler. Ancak bu, iç gramatikal kriterlere dayanan ‘sıfat’ sözcük türünün kurulmasını sağlamaz.

1.2. Farklılığın reddedilmesi

Diğer bir yaygın görüş, Türkçede adların ve sıfatların ayırt edilemeyeceğidir. İddia, yalnızca *füller* ve *fiil olmayanların* bulunduğu, bunlardan ikincisinin ad soylular [nomina, substantive vb.] olarak adlandırılan bir üst sınıfı oluşturduğudur. Kimi ad soylular anlam ve işlevce ‘sıfat gibi’ olabilirler. Bunlar, Rusça ya da diğer Avrupa dillerindeki sıfatlar için tipik olan kavramsal temelleri ve gramatikal değerleri de gösterebilirler. Fakat bunun, ilgili dilde ‘sıfat’ diye ayrı bir sözcük türünün kurulması için yeterli bir temel oluşturduğu düşünülmez.

Eski Doğu Türkçesi ve Modern Güney Sibiry Türkçesini de kapsayan çoğu Türk dili araştırmaları, Kaare Grönbech'in Türkçede 'ad' ve 'sıfat' ayrımını radikal bir şekilde reddetmesinden oldukça etkilenmiştir (1936: 2, 24, 26-27). Grönbech, tartışılan ayrımı gerektirecek biçimsel, sözdizimsel ya da anlamsal hiçbir farklılık tanımaz. Türkçe ad soyluların, aynı zamanda hem adlar hem de sıfatlar olduğu iddia edilir. Sıfat olarak gösterilen sözcükler sıkça adı özellikler gösterdiklerinden diğer ad soylulardan ayrılmazlar. Grönbech'in, Türkçe'de ad ve sıfat ayrımının bulunmadığı yönündeki iddiasının nedeni, aşağıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, adların ve sıfatların kavramsal olarak ayırt edilmesindeki yetersizliktir:

Bunun nedeni, kavramsal olarak da adlar ve sıfatlar arasında ayırım yapılamamasıdır. Adlar bir varlığı veya şeyayı değil, ne ad ne de sıfat olarak kesinleştirilmemiş belirsiz bir çerçevede kavramları gösterirler; bu da, aynı şeyin bir şeyayı mı yoksa niteliği mi oluşturduğu vurgulanmadan kavramdan söz edilmesi anlamına gelir (1936: 2).

Türk dil mantığına göre bir ve aynı olarak görülen şeyi, biz bazen şu, bazen öteki bakış açısından inceliyoruz /.../ Bütün diyalektlerde bizim sadece ad olarak algılayabileceğimiz 'sıfatlara' rastlanabilir. Bir kelimenin hangi gruba dahil olduğu konusunda sık sık çaresiz kalmaktayız (1936:24).

Bazı Türkologlara göre, modern diller Türkçe dışı etkiler altında sıfat kelime türünü geliştirmektedir. Nitekim Nikolay A. Baskakov, son yıllara kadar zarflardan ve adlardan çok az ayrıldığını düşündüğü sıfatların Modern Altayca gibi dillerde, konuşmanın bağımsız bir parçası olarak gelişme eğilimi gösterdiğini iddia eder (1958: 60).

Türkçe sıfatların ad, adların da sıfat olarak serbestçe kullanıldığı sık sık ileri sürülmüştür. Bu görüşe Türkçe gramerlerde sıkça rastlanır. Bkz. Robert Godel (1945: 45). "Sıfattan ada veya addan sıfata geçiş çok serbesttir; aynı durum türemiş sözcükler için de geçerlidir". Ancak yapısalcı Lloyd B. Swift gramerinde, okuyucuyu sözü edilen bu sözde yanlışlıktan kurtarmak ister: "Türkçe'de belirli bir sözcüğü bir kez sıfat olarak tanımlayan bir kişi, bu sözcüğün ad işleviyle de kullanıldığını gördüğünde, yanlışlıktan neredeyse emin olur ve 'sıfatlar ad işlevi görüyorlar' diye mırıldanmaya başlar." Swift 'ad' ve 'sıfat' terimlerini reddeder, çünkü bunlar "genel olarak ne biçimsel türü ne de işlevsel türü tarif eder; gerçekte 'konuşmanın bir parçası' olarak ifade edilen bir çeşit melez türü tarif eder" (1963:3). O, birbirinin yerine geçen farklı sözdizimsel türlere ad soylu demeyi tercih eder, ör. sözdizimsel

‘ad soylular’ ve ‘sıfatsılar’ (1963:188). Türkçe sıfatlar üzerine tartışmalar için bkz. Johanson 1990:187-192.

1.3. Anlamsal ve edimbilimsel yaklaşımlar

Bazı gramerciler adları ve sıfatları yalnızca anlamsal esaslara göre ayırt ederler. Onlar herhangi bir sözcüğün bir nesneyi karşılması durumunda ad, durağan bir niteliği belirtmesi halindeyse sıfat olduğunu söylerler (Isxakov & Pal’mbax 1961:178).

Bazı Türkologların iddialarına göre, ad ve sıfat arasındaki ayrım edimbilime [pragmatik] bırakılmalıdır. Marcel Erdal’a göre, “Eski Türkçede ve diğer tipik Türk dillerinde” ikisi arasında net bir sınırlama mümkün görünmemektedir. Daha ziyade, ara basamaklar ve belirsizliklere sahip aşamalı bir durum söz konusudur. “Sorun, belirli bir sözcüğün yalnız ad veya yalnız sıfat olarak kullanımlara dahil edilebilir olması değil, bilakis, metnin ikisi arasında seçim için bir ip ucu vermediği durumlarda alıcının ya da okuyucunun sözcüğü nasıl anladığıdır” (1991: 132, dipnot 187). Sözcük türlerini söylemedimbilim esaslarına göre tanımlayan kaynaklarla karşılaştırınız. Örneğin Hopper & Thompson 1984 ve Thompson 1989.

1.4. Prototipik adlar ve sıfatlar

Türkçede birçok ad soylunun ‘ad’ ve ‘sıfat’ sözcük türlerinde düzenli olarak yer almadığı, ama her ikisinin de özelliklerini gösterdiği düşüncesi, bazı dilbilimcileri problemi *prototip teorisi* çerçevesinde ele almaya yöneltmektedir. Böylelikle Türkçede sıfatların ayrı bir sözcük türünü oluşturmadığı; tersine ad soyluların, geniş ve gerçekte belirsiz bir ara parçaya izin veren *prototipik* ad ve *prototipik* sıfatların bir devamını oluşturduğu ileri sürülmüştür (Braun & Haig 2000: 91).

Bu, adları ve sıfatları ayırt edebilmek için iyi bir çıkış noktasıdır. Ben daha önceki bir çalışmamda, bu dil öğelerinin sistemli bir şekilde ortaya çıkarılması için tek ihtimalin ad soyluları belirli sözdizimsel işlevlere yakışıp yakışmamalarına göre sınıflandırmak olduğunu iddia etmiştim (Johanson 1990: 190). “Ad” terimi, öncelikle ad öbeklerinin baş ögesi [head] gibi, belirli sözdizimsel boşluklarda tipik biçimde oluşan sözcükler için ve “sıfat” da, tipik olarak niteleyici [modifier] boşluklarında oluşanlar için kullanılabilir. Böylelikle alt türler, bu temel sözdizimsel işlevlerdeki tipik ve tipik olmayan oluşumlar temelinde kurulabilir.

1.5. Günümüzdeki yaklaşım

Bu çalışmada başvurulan yaklaşım yine de prototip teorisi anlayışından farklıdır. Sözcük türlerine dahil olma kriterleri Rusça ve İngilizce gibi diller için geçerli olanlardan kısmen farklı olsa da, benim kendi görüşüm her zaman Türkçede ad ve sıfatların birbirinden ayırt edilebileceği yönünde olmuştur. Ad ve sıfatlar bazı ortak kriterlere uyarlar ve hatta aralarındaki sınırların belirsiz olduğu durumlar da olabilir, ancak birçok sözcüğün bu iki türden birine ait olduğu belirlenebilir. Aşağıdaki tipolojik tartışma büyük oranda R. M. W. Dixon'un çalışmasına dayanmaktadır (1977, 1982, 2001).

2. Anlamsal özellikler

2.1. Adların anlamsal özellikleri

Farklı anlambilimsel özellikler açısından adlar, varlıkları, yani birini ya da bir şeyi göstermek için kullanılan sözcüklerdir. Bu tür kelimeler *ne?* ve *kim?* sorularını cevaplarlar. Ör. Altayca, Hakasça, Şorca *kem*, Tuvaca *gım* “kim”, Altayca *ne(me)*, Hakasça *nime*, Şorca *no*:, Tuvaca *çü* “ne”.

Diller arasında, belirli unsurları gösteren sözcükler, örneğin insanları, vücut organlarını, bitkileri, hayvanları, gök yüzüyle ve çevreyle ilgili varlıkları, eşyaları karşılayanlar, tipik olarak türüyle ilişkilendirilirler. Sözcük türleriyle ilgili tartışmamız açısından, canlıları, vücut organlarını, fiziksel objeleri, doğal olguları karşılayan Güney Sibiry Türkçesi sözcüklerini ad farz etmek akla uygundur. Bunların morfosentaktik özellikleri, anlamsal görünüşleri pek tipik olmayan sözcüklerin türlerine karar vermemize yardımcı olabilir.

Güney Sibiry Türkçesinde canlıları karşılayan sözcük örnekleri: Hakasça *kizi*, Altayca, Tuvaca *kiji* ‘kişi’; Altayca *bala*, Hakasça, Şorca *pala* ‘çocuk’; Altayca, Şorca, Tuvaca *qıs*, Hakasça *xıs* ‘kız’; Altayca, Hakasça, Şorca *at* ‘at’, Tuvaca, Tofaca *a’t* ‘at’; Altayca, Tuvaca, Tofaca *balıq*, Şorca *palıq*, Hakasça *palıx* ‘balık’; Altayca *tülkü*, Hakasça, Şorca *tülgü*, Tuvaca *dilgi* ‘tilki’; Altayca *qoyon*, Hakasça, Şorca *qozan*, Tuvaca *godan* ‘tavşan’; Altayca, Şorca, Tuvaca, Tofaca *qu*:, Hakasça *xu*: ‘kuğu’; Altayca *uy*, Hakasça □*nek*, Şorca *nek*, Tuvaca *inek* ‘inek’; Altayca, Şorca, Tuvaca *quş*, Hakasça *xus* ‘kuş’.

Vücut organlarını karşılayan sözcük örnekleri: Altayca, Tuvaca *baş*, Şorca *paş*, Hakasça *pas* ‘baş’; Altayca *yürek*, Hakasça, Şorca, Tuvaca *çürek* ‘yürek’; Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca *sö:k* ‘kemik’; Altayca, Şorca *qol*, Hakasça, Tuvaca *xol* ‘el, kol’; Altayca, Hakasça, Şorca *sayal* ‘sakal’.

Fiziki nesnelere ve doğal olguları karşılayan sözcük örnekleri: Altayca *tu:*, Hakasça, Şorca *taγ*, Tuvaca *daγ* ‘dağ’; Altayca, Şorca *ayaş*, Hakasça *ayas*, Tuvaca *ıyaş* ‘ağaç’; Altayca, Şorca, Tofaca *taş*, Tuvaca *daş* ‘taş’; Altayca, Hakasça *sap*, Tuvaca, Tofaca *sı’p* ‘sap’; Altayca, Hakasça, Şorca *köl*, Tuvaca *xöl* ‘göl’; Altayca *yer*, Şorca, Hakasça *çir*, Tuvaca *çer* ‘yer’; Altayca *toş*, Tuvaca *doş*, Hakasça *pus*, Şorca *mus* ‘buz’; Altayca *yımirtqa*, Hakasça *numurxa*, Şorca *nbırtqa*, Tuvaca *çu:rıla* ‘yumurta’; Altayca, Şorca *qar*, Hakasça, Tuvaca *xar* ‘kar’; Altayca, Tuvaca *bulut*, Hakasça, Şorca *pulut* ‘bulut’; Altayca, Hakasça *tura*, Tuvaca *bajıl*, Tofaca *öl* ‘ev’; Altayca *yol*, Şorca *çol*, Tuvaca, Tofaca *oruq* ‘yol’; Altayca *keme*, Hakasça *kime*, Şorca *kebe*, Tuvaca *xeme* ‘kayık’; Altayca, Hakasça *altın*, Tuvaca *a’ldın* ‘altın’; Altayca *kümüş*, Hakasça *kümüš*, Tuvaca *mölgün* ‘gümüş’; Altayca *su:*, Hakasça, Tuvaca *sıl* ‘su’, Altayca, Hakasça, Tuvaca *süt* ‘süt’; Altayca, Hakasça *kün*, Tuvaca *xün* ‘güneş’; Altayca *temir*, Hakasça *tim□r*, Şorca *tebir* ‘demir’; Altayca *malta*, Hakasça *paltı*, Tuvaca *baldı*, Tofaca *sıle* ‘balta’, Altayca *salqın*, Hakasça *çil*, Tuvaca *xat* ‘rüzgar’, Altayca, Hakasça, Tuvaca *aıl* ‘av (vahşi hayvan)’.

2.2. Sıfatların anlamsal özellikleri

Sıfatlar her şeyden önce, insanların veya eşyaların nasıl olduğunu gösterecek, varlıkların özelliklerini betimlerler. Sıfat türü için kriter olabilecek anlamsal bir test *nasıl, ne çeşit*, Altayca *qandıy*, Hakasça *xayday*, Şorca *qaydıy*, Tuvaca, Tofaca *qandıy* gibi sorularla sağlanır. Bu soru sözcükleri, istenilen bilgilerin bir sıfatla ifade edilen cevaplarını ortaya çıkarır. Eğer beklenen cevap bir adsa, bunlar uygun değildir.

Diller arasında belirli anlamsal kategorilerin sözcükleri, sıfat türüyle yakından bağlantılıdır. Bizim sözcük türleriyle ilgili tartışmamız, Güney Sibiry Türkçesinde bu tür anlamsal kategorilere dahil olan sözcüklerin sıfat olduğu varsayımından başlar. Bunların morfosentaktik özellikleri, anlamsal görünüşleri pek tipik olmayan kelimelerin türlerine karar vermemize yardımcı olabilir.

Sıfatlarla tipik olarak ilişkili olan çekirdek anlamsal kategoriler boyut (‘büyük’, ‘küçük’, ‘uzun’, ‘yüksek’, ‘geniş’, ‘derin’ vb.), yaş (‘yeni’, ‘genç’, ‘yaşlı’ vb.), değer (‘iyi’, ‘kötü’ vb.) ve renk (‘siyah’, ‘beyaz’, ‘kırmızı’ vb.) ifadelerini kapsar.

Çekirdek anlambilimsel kategorileri temsil eden bazı sözcük örnekleri: Altayca *yi:t*, Hakasça *çi:t*, Tofaca *ni:t*, Tuvaca *anıyaq* ‘genç’; Altayca *yadı*, Hakasça, Şorca *na:*, Tuvaca *ça:* ‘yeni’; Altayca *sarı*, Hakasça, Şorca,

Tuvaca *sarıy* ‘sarı’, Altayca, Şorca, Tuvaca *qızıl*, Hakasça *xızıl* ‘kırmızı’; Altayca *d’a:n*, Hakasça, Şorca, Tuvaca *uluy* ‘büyük’; Altayca *d’aqşı*, Şorca *çaqsı*, Hakasça *çaxsı*, Tuvaca *eki* ‘iyi’; Altayca, Şorca, Tuvaca *so:q*, Hakasça *so:x* ‘soğuk’, Altayca, Hakasça, Tuvaca *tar* ‘dar’; Altayca, Şorca, Tuvaca, Tofaca *semis*, Hakasça *sim□s* ‘şişman’.

Çekirdek olmayan kavramlarda, sözcük türü üyeliği diller arasında, örneğin Türkçe ve İngilizce ya da Rusça arasında, farklı olabilir. Sıfat türüne oldukça sıkı bağlı olan ikincil anlamsal türler, fiziksel özellik ve hız ifadelerini kapsar.

Fiziksel özellik ve hız kategorisine ait bazı örnekler: Altayca *qatu*, Hakasça *xatıy*, Şorca *qadıy*, Tuvaca *qa’dıy*, Tofaca *qa’tıy* ‘katı’; Altayca *d’ımjaq*, Hakasça *nımzax*, Şorca, Tuvaca *çımçaq*, Tofaca *çımçjaq* ‘yumuşak’; Altayca *u:r*, Hakasça, Şorca, Tuvaca *a:r* ‘ağır’; Altayca *aru*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *arıy* ‘temiz’; Altayca *izü*, Hakasça *□z□g*, Şorca *izig*, Tuvaca *iziy*, Tofaca *i’siy* ‘sıcak’; Altayca *açu*, Hakasça, Şorca *açıy*, Tuvaca *ajıy*, Tofaca *açjıy* ‘ekşi, acı’; Altayca *o:ru*, Hakasça *ayırıy*, Şorca *ayrıy*, Tuvaca, Tofaca *a:rrıy* ‘hasta’, Altayca *ölgön*, Şorca *ölgen*, Hakasça *ölig*, Tuvaca *öliiy* ‘ölü’; Altayca *türgen*, Tuvaca *dürgen*, Şorca *tabıraq*, Hakasça *tabırax* ‘hızlı’; Altayca *ara:y*, Hakasça *ay ırın*, Şorca *kengerek*, Tuvaca *o:jun* ‘yavaş’.

3. Dağılımsal özellikler

Dağılımsal özellikler bakımından, cümledeki kimi gramatikal boşluklar adların ve sıfatların her ikisiyle de doldurulabilir. Her ikisi de bir yüklem [predicate], bir bildirme tümleci [copula complement] ve bir yüklem tümleci [predicate complement] olarak kullanılabilir. Bunlar, bir baş öge [head] ve bir niteleyici [modifier] isteyen *sıfat* artı *ad* yapısındaki ad öbeklerinde tipik olarak bulunur. Tipik bir ad öbeği, baş öge olarak bir ad bulundurur. Ör. Altayca *yi:t u:l* [genç çocuk], *bay kiji* [zengin kişi], Hakasça *pözık tay* [yüksek dağ], Tuvaca *iziy şay* [sıcak çay], *aq bulut-tar* [beyaz bulut-ÇK], Tofaca *uluy taş* [büyük taş], Şorca *köp qalıq* [çok halk].

Baş öge konumu öncelikli olarak isme aitken, niteleyici konumu da öncelikle sıfata aittir. Bununla birlikte, bazı şartlar altında, adlar ve sıfatlar her iki boşluğu da doldurabilir.

Sıfatların tipik kavramsal özelliklerine sahip olan ve tipik bir şekilde niteleyici işlevi gören unsurlar, baş öge olarak da kullanılabilir. Ör. Altayca *bay* [zengin] ‘zengin kişi’, *pöz□k-ter* [yüksek-ÇK] ‘yüksekler’, Hakasça *kiçig-ler* [küçük-ÇK] ‘küçükler’, Tuvaca *qızıl-dar* [kırmızı-ÇK] ‘kırmızılar’.

Adların tipik kavramsal esaslarına sahip olan ve tipik olarak ad öbeklerinin baş ögesi işlevini gören unsurlar, niteleyici gibi de kullanılabilirler, ör. Şorca *qız pala* ‘kız çocuk’, *ağcı kiji* ‘avcı kişi’.

Ancak bu dağılımsal özellik, ‘adların sıfat olarak kullanılabilceğı’ anlamına gelmez. Adların ve sıfatların her ikisi de, hem niteleyici hem de baş öge boşluğunda bulunabilseler dahi, bu varyasyonun şartları, göreceğimiz gibi, oldukça farklıdır.

4. Sıfatların morfosentaktik durumları

Türkçe sıfatlar ad öbeklerinin baş ögesi gibi kullanıldıklarında, adların tipik morfosentaktik özelliklerini sergilerler. Örneğin, adlarla aynı çekim morfolojisini kullanırlar. Katılan [argument] konumundaki Türkçe adlar sayı, durum ve iyenin kişi ve sayısına göre çekimlenirler. Ad öbeklerinin sözdizimsel işlevlerini gösteren bu belirti, baş öge rolünü üstlenen sözcüğün sonunda bulunur. Bu sebeple, baş öge niteleyicisi olarak adların önünde kullanılan sıfatlar, söz konusu belirteleri [markers] almazlar, sadece yalın biçimde kullanılırlar, ör. Tuvaca *bedik day* [yüksek dağ], *bedik day-lar-da* [yüksek dağ-ÇK-BLN] ‘yüksek dağlarda’. Bununla birlikte sıfatlar, ad öbeklerinin baş ögesi olarak kullanıldıklarında, adların aldığı aynı belirtici ekleri alırlar, örneğin durum, sayı ve iyelik açısından çekimlenirler. Hakasça *kiçig-ler-ibis-teł* [küçük-ÇK-İYL.2ÇK-AYR.] ‘bizim küçüklerimizden’, Tuvaca *qıryan-nar-la* [yaşlı-ÇK-YNL] ‘yaşlı insanlara’. Eski Doğu Türkçesi *eđü-g* [iyi-İYL.2TK] ‘senin yararın’, *aq-ıy* [beyaz-AKZ] ‘beyaz [at]’ ile karşılaştırm.

Bu ekler, sıfatlarca ifade edilen özellikleri tanımlamaksızın, ad öbeklerinin yalnızca sözdizimsel işlevlerini belirtirler. Diğer taraftan, ad öbeklerinin baş ögesi olarak kullanılan sıfatlar, sıfatlar için tipik olan diğer sözdizimsel özellikleri de sürdürürler, mesela bir zarf tarafından derecelendirilme imkanı; Tuvaca *dıqa uluy-lar* [çok büyük-ÇK] ‘çok büyük olanlar’.

5. Sıfatların ikincil anlamsal işlevleri

Yukarıda, Türkçe sıfatların öncelikle varlıkların özelliklerini betimledikleri ifade edilmişti. Bununla birlikte sıfatlar, herhangi bir ad olmaksızın, bütün bir ad öbeğinin yerini tuttuklarında, ikincil bir anlamsal işleve de sahip olurlar. Bunların kullanımı, bazı söylem şartları altında temel ad unsurunun atıldığı, mesela betimlenen varlığın açıkça söylenmediği ancak bağlamdan teşhis edildiği eksilteli durumlarla sınırlı değildir. Türkçe sıfatlar, ad öbeklerinin

baş ögesi olarak varlıkları ileri derecede sistematik bir şekilde göstermek için, gerçek manada adlaşma eğilimindedirler. Ör. Hakasça *çi:t*, Tofaca *ni:t* ‘genç’ → ‘genç kişi, delikanlı’. Bu tür durumlarda sıfatlar, *ad gibi* değil, bilakis *ad olarak* kullanılırlar.

Bu olgu, birincil işlevden ikincil işleve belirtisiz bir aktarımın, hiçbir türetme ögesinin kullanılmadığı bir adlaşma sürecinin sonucu olarak görülebilir. Birincil işlevlerinde sıfatlar, herhangi bir varlığın bir özelliğini belirtirler. İkincil işlevlerindeyse bu özelliği taşıyan varlığı, sıfatın birinci anlamı ile karakterize edilen kişi ya da nesneyi belirtirler. Bu süreç, *gibi/benzer*’den *gibi/benzer olan kişi/nesneye* dönüşmeyi içerir. Bu, belirtisiz adlaşmanın gerçekleştirilebilirliği Türk dilleri arasında değişiklik gösterir. Prensipite bu durum, göndergenin belirli karakteristik özelliklerine bağlıdır.

Belirtisiz adlaşma, temsil edilen varlıklar canlılar, özellikle de insanlarsa çoğunlukla mümkün olmaktadır: *gibi/benzer olan kişi*. Baş ögesi olmayan *uluy* ‘büyük’ gibi bir sıfat, ‘büyük olan bir kimse’ olarak da yorumlanabilir. Başka örnekler: Altayca *bay*, Şorca *pay* ‘zengin’ → ‘zengin kişi’, Altayca *qortuq* ‘korkak, yüreksiz’ → ‘korkak kişi’, Tuvaca *ma:dir* ‘cesur, kahraman’ → ‘kahraman’, *öliiy* ‘ölü’ → ‘ceset’, Altayca *o:rıdan* ‘hasta’ → ‘hasta kişi’, Tuvaca *qırıyan* ‘yaşlı’ → ‘yaşlı kişi’.

Kökenin ve uyuğun gösterilmesi sık sık adlaşmış sıfatlarla yapılır, ör., Altayca, Tuvaca *orus*, Hakasça *oris*, Şorca *qazaq* ‘Rus’; Tuvaca *qıdat* ‘Çinli’, *mo:l* ‘Moğol’, *yaqut* ‘Yakut’. Eski Doğu Türkçesindeki şu sıfatlarla karşılaştırınız: *türk*, *oıuz* ve *qırqız*; *türk begler* ‘Türk beyler’, *oıuz yayı* ‘Oğuz düşman’, *qırqız qayan* ‘Kırgız kağan’. Avrupa dillerinde de adlaşmayla ilgili birçok benzer durumun olduğuna dikkat ediniz, ör., *the English*, *les Français*, *die Deutschen*, *russkie*.

Gösterilen varlık, *gibi/benzer olan şey* anlamında insan olmayan bir unsur da olabilir, ör. Hakasça *ax*, Tuvaca, Tofaca *aq* ‘ak, beyaz’ → ‘akı’ (bir yumurtanın, gözün); Hakasça *pöl□k* ‘bölünmüş’ → ‘bölük, parça’; Altayca, Şorca *artıq*, Tuvaca *a’rtıq*, Hakasça *artıx* ‘artık, geriye kalan’ → ‘geriye kalan şey, kalıntı’; Şorca, Tuvaca *ayas* ‘açık’ → ‘açık hava’; Altayca, Şorca, Hakasça, Tuvaca *so:q* ‘soğuk’ → ‘soğuk hava’. Eski Doğu Türkçesinde *soyı-* ve Türkçe *soğuktaki* durumlarla karşılaştırınız. Adlaşan sıfatlar sık sık yer ve mesafeyi temsil etmek için kullanılır. Ör. Tuvaca *delgem* ‘geniş, ferah’ → ‘geniş, açık alan’; Altayca *qaraıuy*, Şorca *qaraşqı* ‘karanlık’ → ‘karanlık yer’; Altayca *ıra:q* ‘uzak’ → ‘uzak yer’, ör. *ıra:q-taı* [uzak-BLN] ‘uzaktan’.

Adlaşmış bir sıfat, varlığın ait olduğu bağlamı ya da grubu temsil eden bir iyelik eki taşıyabilir, ör., Tuvaca *qızıl-dar-ı* [kırmızı-ÇK-İYL.3K] ‘kırmızılarnı’. Bu durum, üstünlük ve en üstünlük derecelerinde de görülür ör., Şorca *ełne çaqşı-zı* [en iyi- ÇK-İYL.3K] ‘en iyisi’.

6. Sıfatların üçüncül anlamsal işlevleri

Basit sıfatlar Güney Sibiryaya Türkçesinde, tarihi Türk dillerinde olduğu gibi üçüncül bir anlamsal işlevle; sıfatın soyut bir varlık olarak belirttiği özelliği gösteren soyut bir ad olarak kullanılabilirler. Örnekler: Tuvaca *çılıy* ‘sıcak’ → ‘sıcaklık’; *bedik* ‘yüksek’ → ‘yüksek(lik)’; Altayca, Şorca, Hakasça, Tuvaca *so:q* ‘soğuk’ → ‘soğuk(luk)’.

Bu tartışma, metne bağlı okuma ve yorumlama derecesini arttırmak suretiyle, sistematik eşeslilik konusuna da katkılarda bulunur. Ancak, bu tür soyut kullanımlarda sözcükler, genellikle söz konusu özelliğin taşıyıcısını gösteren bir iyelik eki ile belirtilenirler. Ör., Tuvaca *day-nı bedi-i* [dağ-İLG yüksek-İYL.3K] ‘dağın yüksekliği’, *xün çılı-ı* [güneş sıcak-İYL.3K] ‘güneşin sıcaklığı’.

Türkiye Türkçesi *iyi-lik*, *derin-lik*, Altayca *bay-luq* ‘zenginlik’, *çın-dıq* ‘doğruluk’, örneklerinde olduğu gibi günümüz Türk dillerinin bir çoğunda, sıfatlardan soyut adlar türetmek için özel ekler kullanılsa da bu dillerde ‘soyut varlık’ işlevindeki bazı basit sıfatlar genellikle korunur: ör., TTü. *doğru* ‘doğru’ → ‘doğruluk’, *kolay* ‘kolay’ → ‘kolaylık, bir şeyi yapmanın kolay yolu’. Dilbilimcilerin İngilizcede sıfatın varlığını reddetmelerine neden olmayan *cold* (soğuk) ve *light* (aydınlık) gibi İngilizce sözcüklerde sık sık bu çeşit eşeslilikler görüldüğüne dikkat edilmelidir.

Güney Sibiryaya Türkçesinde, niteliklerin soyut varlıklar gibi temsil edildiği bu çeşit adlaşmalar boyut, fiziksel özellik, benzerlik, nitelik, miktar, durum vb. ifade eden sıfatlarda gözlenmiştir.

Bazı örnekler: Altayca *biyik*, Hakasça *pöz□k*, Şorca *mözük*, Tuvaca, Tofaca *bedik* ‘yüksek’ → ‘yükseklik’; Altayca *o:ru*, Hakasça *ayırıy* ‘hasta’ → ‘hastalık’; Altayca *izü o:ru* [sıcak hastalık] ‘tifüs’; Altayca *yılu*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *çılıy* ‘sıcak’ → ‘sıcak’; Altayca *izü*, Şorca *izig*, Tuvaca *iziγ*, Hakasça □z□g, Tofaca *i’sü* ‘ısı’ → ‘sıcaklık’; Altayca *çın*, Hakasça *sın*, Şorca, Tuvaca, Tofaca *şın* ‘doğru’ → ‘doğruluk’; Tuvaca *arıq* ‘yorgun’ → ‘yorgunluk’; Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *uzun* ‘uzun’ → ‘uzunluk’; Altayca *yarıq*, Hakasça *çarıx*, Şorca *çarıq*, Tuvaca *çırıq* ‘parlak’ → ‘parlaklık, aydınlık’; Altayca, Hakasça, Şorca, Tuvaca *köp* ‘çok’ → ‘çokluk’; Altayca *açu*, Hakasça, Şorca *açıy*, Tuvaca *ajıy* ‘acı’ → ‘acılık’; Altayca

serü:n, Hakasça *siren*, Şorca *sere:n*, Tuvaca *seri:n* ‘serin’ → ‘serinlik’; Altayca *çirik*, Hakasça *чирик*, Şorca *irik*, Tuvaca *çirik* ‘çürük’ → ‘çürüklük’; Şorca *poş* ‘özümlü’ → ‘özümlülük’, *şım* ‘sessiz’ → ‘sessizlik’; Tuvaca *qurıdıl* ‘kuru’ → ‘kuraklık’; Tofaca *xılın* ‘kalın’ → ‘kalınlık’; *öl* ‘nemli’ → ‘nem’.

Eski Doğu Türkçesi sıfatlarının soyutluk olan üçüncül işlevleri ile karşılaştırmamız. Örn., *eđgü* ‘iyi’ → ‘iyilik, fayda’, *arıy* ‘temiz, saf’ → ‘temizlik, saflık’, *kéñ* ‘geniş’ → ‘genişlik’, *terñ* ‘derin’ → ‘derinlik’, *beğigü* ‘sonsuz’ → ‘sonsuzluk’, *bek* ‘katı’ → ‘katılık’, *kértü* ‘doğru’ → ‘doğruluk’, *bedük* ‘büyük, iri’ → ‘büyüklük’, *kergek* ‘gerek’ → ‘gereklilik’, *qarağıy* ‘karanlık’ → ‘karanlık’, *yılıy* ‘sıcak’ → ‘sıcaklık’, *çın* ‘gerçek’ → ‘gerçeklik’, *açıy* ‘acı’ → ‘acılık’.

Günümüz Güney Sibiry Türk dillerinde olduğu gibi, üçüncül soyut kullanımlarında bu tür sözcükler, genellikle niteliğin taşıyıcısını belirten bir iyelik eki ile belirtilenirler. Erdal, ‘Eski Türklerin görüldüğü kadarıyla, taşıyıcısı belirsiz soyut adları fazla kullanmadıkları’ sonucuna varır (1991:126). Erdal, Eski Türklerin de ‘Homer Yunancası gibi soyut düşünceler tasarlamada yetersiz olmuş olabilecekleri’ ihtimalini düşünür, ancak ‘Çin’deki diğer “dil kümeleri”yle birlikte, soyut adlar ve sıfatlar için tek bir biçim kullanma yolundaki tipolojik karakteri paylaşmış olabileceklerini’ daha akla yakın bulur. Bahsedilen durum, Çince’den kopyalanan *çın*, ‘doğru’ → ‘doğruluk’ örneğinde (krş. *çın* ~ *şın* ~ *sın* yukarıda) söz konusu olabilir.

7. Sıfatların birincil, ikincil ve üçüncül işlevleri

Özetle söylenebilir ki birçok sıfat birincil, ikincil ve üçüncül işlevlerden oluşan üçlü bir işlevsel kalıba sahiptir. Örnekler: Hakasça *çayın* (1) ‘yakın’, (2) ‘yakın olan kişiler/şeyler (yer, komşu, akraba, vb.)’, (3) ‘yakınlık’; Altayca *o:ru*, Hakasça *ayıryy* (1) ‘hasta’, (2) ‘hasta kişi’, (3) ‘hastalık’; Altayca *qaraçqı*, *qarağıy*, Şorca *qaraşqı*, Tuvaca *qarağıy* (1) ‘karanlık’, (2) ‘karanlık yer’, (3) ‘karanlık’; Altayca *qortuq* (1) ‘yürekli’, (2) ‘cesur kişi’, (3) ‘yüreklilik’; Altayca, Hakasça *tar* (1) ‘dar’, (2) ‘dar yer’, (3) ‘darlık’; Altayca, Şorca, Hakasça, Tuvaca *so:q* (1) ‘soğuk’, (2) ‘soğuk hava’, (3) ‘soğukluk’; Altayca, Tuvaca *tereñ* (1) ‘derin’, (2) ‘derin yer’, (3) ‘derinlik’.

Eski Doğu Türkçesindeki birçok sıfatta bulunan eski üçlü kalıpla karşılaştırmamız. Örn., *yayıq* (1) ‘yakın’, (2) ‘komşu’, (3) ‘komşuluk’; *eğgü* (1) ‘iyi’, (2) ‘iyi olan kişi ya da nesne’ (3) ‘iyi olma özelliği’; *uz* (1) ‘becerikli’, (2) ‘usta, sanatçı’, (3) ‘beceriklilik, ustalık’; *alp* (1) ‘güçlü’, (2) ‘güçlü olan kimse, savaşı’, (3) ‘güçlülük’; *yayı* (1) ‘düşmanca’, (2) ‘düşman olan kimse/nesne’,

(3) ‘düşmanlık, düşman olma özelliği’; (1) *yo:q* ‘yok’, (2) ‘hiçbir şey’, (3) ‘yokluk’.

8. Ad öbeklerinin niteleyeni olarak adlar

Ad öbeklerinde niteleyici boşluğunu dolduran adların durumları, sıfatların buraya kadar tartışılan ikincil ve üçüncül işlevlerinden farklıdır. Adlar niteleyici konumunda iken, sıfatlaşmadan, sınırlı özelliklerle işlev görürler.

Örnekler: Altayca *temir yol*, Şorca *tebir çol*, Tuvaca, Tofaca *demir oruq* [demir yolu] ‘demir yolu’; Altayca *taş tura*, Hakasça *tas tura*, Tuvaca *daş bajıl* [taş ev]; Altayca *ayaş tura*, Hakasça *ayas ib*, Şorca *ayaş em (iü)*, Tuvaca *ıyaş bajıl* [odun ev]; Altayca *altın yüstük*, Şorca *altın çüstük* [altın yüzük]; Altayca *toş qır* [buz dağ] ‘buz dağı’, *taş kömür* [taş kömür], *kirpiç çay* [tuğla çay]; Şorca *qıs qarındaş* [kız kardeş]; *er qarındaş* [erkek kardeş]; *qız pala* [kız çocuk].

Daha önceki çalışmamda bu işlevden ‘özdeşlik eşlemesi’ [identity apposition] olarak bahsetmiştim (Johanson 1990: 190). Eşleme kriterleri için bkz. Hansjakob Seiler 1960. Bunlar psikolinguistik kaynaklı olmadıkları gibi çoğunluğun bu konuda bir anlamaya varmış olmasına da bağlı değildirler (krş. Braun & Haig 2000:91). Tartışılan niteleyici [modifier], ad öbeklerinin baş ögesini tamamlayan ve onunla uyumlu, isteğe bağlı bir ögesidir. Niteleyici konumu sıfatların önceliği olduğu için, bu konumda ortaya çıkan adlar yanlışlıkla sık sık sıfat olarak değerlendirilmiştir. Ancak, asli kullanımdan ikincil bir ‘niteleyici’ kullanımına değişme addan sıfata bir geçiş değildir. Türkçe adlar, sıfatsız anlamlar ve işlevler elde edebilmek için açıkça türetme eklerine ihtiyaç duyarlar. Ad öbeklerinde, niteleyici konumda ortaya çıkan adlar, belirtisiz türeme evreleriyle biçimlenmiş ya da bazı uzun gramatikalleşme süreçleri sonunda sıfat olarak kullanılmalarını sağlayan izlerden yoksun kalmış sıfatlar değildirlir. Bunlar hala varlıkları ifade ederler; nitelikleri değil. Böylelikle de tamladıkları adla beraber bir çeşit birlik oluştururlar.

Asıl gerekli olan, niteleyici [modifier] ve baş [head] arasında sağlanan eşit bir ilişkidir. Başın göndergesi niteleyici tarafından belirtilen varlığa ya sahiptir ya da o varlıktan oluşur. Niteleyici konumundaki adlar, nitelikleri betimleme işini sıfatların yaptığı yolla yapmazlar; bunlar nitelenen varlığın, tanımladıkları varlığın tipik bazı özelliklerine sahip olduğunu ifade etmezler; ancak gerçekte, nitelenen varlığın *ondan oluştuğunu* ifade ederler. Bu nedenle, Tuvaca *ıyaş* ‘tahta’ ‘tahtalı’ değildir, *daş* ‘taş’ ‘taşlı’ ve *demir* ‘demirli’ de-

ğildir. Hakasça *xıs pala* ‘kız çocuk’ anlamındadır, krş. İngilizce *babyish girl* ‘bebeksi kız’, *childish girl* ‘çocuksu kız’, *a girl for baby* ‘bebekler için kız’; fakat *baby girl* ‘bebek kız’. Benzer şekilde, Şorca *kümüş çüstük* ‘gümüş yüzük’ gümüşten yapılmış bir yüzüğe delalet eder. Altayca *kirpiç çay* ‘tuğla çay’, tuğla şeklinde olan yani sertleştirilmiş ve dikdörtgen şekil verilmiş çay yapraklarıdır.

Neredeyse bütün sıfatlar ad öbeklerinde niteleyici konumunda işlev görebilirken, addan niteleyicilerin uygulanabilirliği sınırlıdır. Bahsedilen sınırlılıklardan dolayı özdeşlik eşleyicileri [identity appositions] gibi kullanılan adların, sık sık, varlığı meydana getiren materyali belirtmesi çok doğaldır, örneğin ‘taş’, ‘tahta’, cinsiyet için ‘kadın’, ‘adam’ vb. ve Dixon (1982) tarafından belirtilen anlamsal alt gruplar.

Özdeşlik eşlemeleri bütün Türk dillerinde iyi bilinir, örneğin Türkiye Türkçesi *kadın polis*. Eski Doğu Türkçesindeki benzer örnekler ise: *qañ-ım qayan* [baba-İYL 1T. kağan] ‘babam kağan’, *temir qapıy* ‘demir kapı’, *qız oylul* ‘kız evlat’. Bunlar Grønbech’in iddia ettiği gibi *aq at* ‘beyaz at’ ve *eđgü el* ‘iyi ülke’ (1936: 24, 27) ile aynı yolla biçimlendirilmiş yapılar değildir. *aq* ve *eđgü* sıfatlarının rolleri, *temir* ve *qız* adlarınınkinden, ayrı ayrı kendi ad öbekleri içinde, düşündürücü oranda farklılık gösterir.

Baş ögenin ad olduğu durumlarda, niteleyici-baş sırası *değiştirilemez*. Bir ad öbeği Tuvaca *qızıl bolyaş kök qarandaştar* ‘kırmızı ve mavi kalemler’ örneğinde olduğu gibi sıfat cinsinden birçok niteleyiciyi içerebilirken, birden fazla ad cinsinden niteleyiciyi kapsayamaz. Hatta, ad cinsinden niteleyiciler ve sıfat cinsinden niteleyiciler birbirleri ile koordine edilemezler. Böylelikle Tuvaca *çaraş bolyaş a:r örtektiğ bilzek* ‘güzel ve pahalı bilezik’ örneğindeki gibi sıfatları birbirleri ile koordine etmek mümkünken; **çaraş bolyaş altın bilzek* ‘güzel ve altın bilezik’ gibi koordinasyonlar mümkün olmamaktadır. Sonuç olarak, Türkçe *karanlık* sözcüğünün *karanlık* ve *gür orman* biçiminde kullanılması, bu sözcüğün sıfat olduğunu gösterir (Kuznetsov 1976).

9. Sıfatların diğer karakteristikleri

Bu bölümde ek olarak sıfatların birkaç karakteristik özelliğinden bahsedilecektir.

9.1. İyelikli yapılara katılabilme

Türkçede ad türü için önemli bir kriter *ad + ilgi eki + ad + iyelik imleri* türündeki iyelikli yapılara ve *ad + ad + iyelik imleri* türündeki iyelikli birleşiklere katılabilme imkanındır, örnek: Tuvaca *bajıñ-nıñ eji-i* [ev-GEN kapı-İYL.3K] ‘evin kapısı’, *bajıñ eji-i* [ev kapı- İYL.3K] ‘ev kapısı’, Altayca *bıçaq-tıñ sab-ı* [bıçak-GEN sap-İYL.3K] ‘bıçağın sapı’, Tuvaca *bijek sı’v-ı* [bıçak sap-İYL.3K] ‘bıçak sapı’, Tofaca *süye sı’f-ı* [balta sap-İYL.3K] ‘balta sapı’. Adlar iyelikli yapılarda diğer adlarla birlikte yer alırlar. Halbuki özdeşlik eşleyicisi işleviyle kullanılan adlar, baş ögeleriyle birlikte iyelikli birleşikler oluşturmazlar; sadece onlarla yan yana gelirler.

Sıfatlar, nitelikleri betimlemek olan birinci işlevleriyle bu iki boşluğun hiçbirinde bulunamazlar. İlgili özelliğın taşıyıcılarını ya da soyut varlık olarak özelliğın kendisini belirtecek biçimde adlaşmış ikincil ve üçüncül işlevleriyle, her iki boşlukta da görülebilirler. Örneğın Tuvaca *eki-nıñ eki-zi* [iyi-İLG iyi-İYL.3TK] ‘iyinin iyisi’ (iki adlaşmış sıfatın iyelikli birleşkesi); Türkiye Türkçesi *hasta yatağ-ı* [hasta yatak-İYL.3K] ve *akıl hasta-sı* [akıl hasta-İYL.3K], ‘akıl hastası kişi’deki *hasta* ile karşılaştırmız.

9.2. Zarf işleviyle kullanılması

Basit yapıdaki birçok sıfat adlardan farklı olarak, bir fiili niteleyip zarf işleviyle kullanılabilir. Örneğın Altayca *yılı kiyin-*, Tuvaca *çılıy kettin-* [sıcak giyin-] ‘sıcak giyinmek’, Tuvaca *eki udu-* [iyi uyu-] ‘iyi uyumak’, Hakasça *suy tabrax ax-ça* [su hızlı ak-GZ] ‘su hızlı akar’.

9.3 Durum yönetimi

Varlıkların ilişkilerini betimleyen sıfatlar hal ekleri veya sontakılar alarak, bu varlıkları gösteren katılanlar [arguments] oluştururlar. Örneğın Tuvaca *başqa*, Şorca *paşqa*, Hakasça *pasxa* (+ ayrılma) ‘ötekinden/başkasından’; Altayca *düzündeş*, Hakasça *tö:y*, Şorca *çü:nnig*, Tuvaca *dömey* (+ yönelme.) ‘-e benzer’; Altayca *qolbulu* (+ vasita) ‘ile bağlantılı’. Bu durum genellikle birine ya da bir şeye yönelik davranışları gösteren, insanla bağlantılı sıfatlarla ilgili bir durumdur. Davranışın yöneldiğı kişi ya da nesneyi gösteren ikincil öge, bir hal eki veya sontakıyla belirtilenmiş tercihli bir öbeikle ifade edilebilir. Örneğın Tuvaca *çorya:r* (+ yönelme) (bir şeyle) ‘gurur duymak’.

Adlaşmış mesafe sıfatları, hal eklerini ve sontakıları yönetebilen tek adlardır. Örneğin Altayca *bis-teŋ ira:q* [biz-BLN uzak] ‘bizden uzak olan’, Hakasça *ma-ya: çayın-nar* [ben-YNL yakın-ÇK] ‘bana yakın olanlar’.

9.4. Zarflarla nitelendirilme

Sıfatlar zarflarla nitelendirilebilirler. Kolay derecelendirilebilen sıfatlar kullanıldığında, bu tür ön niteleyiciler sıfatlarının betimleyici içeriğini etkilerler. Örneğin Altayca sürekey yaqşı, Hakasça uya: çaxsı, Şorca mayat çaqşı, Tofaca o:da ekŋ, Tuvaca dıqa eki ‘çok iyi’, Tuvaca qonçuy so:q ‘çok soğuk’, a:joq uluy ‘çok büyük’, Şorca tıj çü:nnig ‘çok benzer’, Hakasça tıj tireŋ ‘çok derin’.

9.5. Karşılaştırma

Ölçülebilir nitelikleri betimleyen sıfatlar, üstünlük ve en üstünlük derecesine göre belirtilenebilirler. Tuvaca *uluy* ‘büyük’, *a’rtıq uluy* ‘daha büyük’, *eŋ uluy* ‘en büyük’.

‘X, Y’den daha güzeldir’ tipi yapılarıdaki karşılaştırma kalıbı, neredeyse sadece sıfatlarla doldurulur. Karşılaştırmanın bir standardı olarak ‘kendisiyle karşılaştırılan’ [comparand], ayrılma eki alarak, ilave öge gibi eklenebilir (Y’den). Örneğin Altayca *mı-naŋ ira:q* [şu-AYR uzak] ‘şundan uzak’, Hakasça *ay-daŋ çarix* [ay-AYR parlak] ‘aydan parlak’, Tuvaca *bajıŋ-dan bedik*, Tofaca *öŋ-den bedik* [ev-AYR yüksek] ‘evden yüksek’.

En üstünlük derecesi [superlative], ‘en’ gibi bir işlevsel sözcükle, analitik olarak yapılır. Örneğin Hakasça *ıŋ çaxsı*, Şorca *eŋne çaqşı*, Tuvaca *eŋ(ne) eki* ‘en iyi’; Tuvaca, Tofaca *eŋ uluy* ‘en büyük’. En üstünlük derecesi *ayrılma ekli adlaşmış bir sıfat* artı *yalın sıfat* şeklindeki sözdizimsel birleşmeyle de ifade edilebilir. Örneğin Tuvaca *eki-den eki* [iyi-BLN iyi] ‘en iyi’, *ma:dır-dan ma:dır* [cesur-BLN cesur] ‘en cesur’, Hakasça *ax-tan ax* [beyaz-BLN beyaz] ‘beyazdan beyaz’. Üçüncü bir seçenek ise adlaşmış iki sıfatın birleşmesidir. Örneğin Hakasça *çaxsı-nıŋ çaxsı-zi*, Tuvaca *eki-nıŋ eki-zi* [iyi-İLG iyi-İYL.3K] ‘en iyi’.

Adlar normalde bu imkanlardan yoksundur: Tuvaca **a’rtıq daş* ‘daha taş’, **eŋ daş* ‘en taş’. Oysaki adlaşmış derecelendirilebilir sıfatlar bu sıfat özelliklerini sürdürürler ve böylece karşılaştırmalı yapılara katılabilirler, örneğin Altayca *eŋ yaqşı-zi* [en iyi-İYL.3K] ‘en iyisi’. Eğer ad niteleyiciler [noun modifiers] gerçekten sıfat olsalardı, üstünlük ve en üstünlük imlerini almak gibi derecelendirmenin gerektirdiği özellikleri göstermeleri gerekirdi.

Bazı varlıkların tipik niteliklerini ifade eden adların, bu nitelikleri betimlemek için kullanılabildiği nadir durumlar da vardır. Hakasça *attarda* *artix at* [at-ÇK-ABL daha at] ‘atların en iyisi’. Böyle varlığa özgü/bireysel kullanımlar *at*’ın adlığını çürütmez, tıpkı İspanyolca *más brucha*’daki (büyücünün daha fazlası) *brucha*’nın, ‘büyücü’ adının adlığını geçersiz kılmadığı gibi. Benzer şekilde zaman zaman bazı Türkçe adlar, farklı dereceleri tanımlanabilen özellikleri göstermek için kullanılırlar. Örneğin *efendi*, *çok efendi*, *daha efendi*, *en efendi*; krş. *en kral köfteci*, *daha bir kadın* (Braun & Haig 2000: 86).

9.6. Pekiştirme ve küçültme elementleri

Adlardan farklı olarak Türkçe sıfatlar, pekiştirme [intensifying] ve küçültme [detensifying] işlevli ekler veya çeşitli sözcükler alabilirler.

Pekiştirme ekleri, verilen özelliğin *hayli*, *oldukça*, *özellekle* vb. yüksek derecelerini belirten, üstünlük veya benzeri işlevlere sahiptir. Böylelikle Eski Doğu Türkçesindeki *-rAK* sıfatlardan ve zarflardan üstünlük biçimleri türetmiştir, örneğin *terin* ‘derin’ → *terin-rek* ‘daha derin’; görünen tek istisna *beg* ‘bey, yönetici’den türeyen *beg-rek* biçimidir (Erdal 1991: 62-63). Küçültme ekleri ve görevli sözcükler, çoğunlukla renklerde, özelliğin azlık [detensive] derecesini belirtirler, örneğin Tuvaca *sarıy* ‘sarı’ → *sarıy-zıma:r* ‘sarımsı’, *uluş-zuma:r* ‘büyükçe’; Tofaca *sarıy* ‘sarı’ → *sarıy-sıy* ‘sarımsı’; Hakasça *aq* ‘beyaz’ → *aq-amdıx* ‘beyazımsı’, *xara* ‘siyah’ → *xara-mdıx* ‘siyahımsı’. Hakasça *arax* ‘biraz’ sözcüğü de benzer bir işleve sahiptir, ör. *xızıl arax* ‘kızılımsı’.

9.7. Kısmi pekiştirme ikilemeleri

Kısmi pekiştirme ikilemeleri biçim, renk ve diğer görülebilir özellikleri niteleyen sınırlı sayıda sıfat serisiyle gerçekleşir. Sıfatın ilk ünlü/ünsüz-ünlü dizisi artı bir ünsüz, çoğunlukla *p* ya da *m*, sıfatın önüne gelir, örneğin Hakasça *xızıl* ‘kızıl’ → *xıp-xızıl* ‘kıp kızıl’, Tuvaca *sarıy* ‘sarı’ → *sap-sarıy* ‘sapsarı’, *aq* ‘beyaz’ → *ap-aq* ‘bembeyaz’, *qara* ‘kara’ → *qap-qara* ‘kapkara’, *ça* ‘yeni’ → *çap-ça* ‘yepyeni’. Bütün eski ve modern Türk dilleri bu yöntemi kullanır.

Tofacada sıfatın son hecesi değiştirilerek üstünlük derecesi elde edilebilir. Örneğin *biçi* ‘küçük’ → *biçi*: ‘çok küçük’, *bedik* ‘yüksek’ → *bedik*: ‘çok yüksek’.

10. Yapım ekleri ile sıfatlaştırma

Yapım ekleri, sözcüklerden belirli sözcük türleri türetme yetilerine göre sınıflandırılabilir. Zaman zaman, Türkçe sözcük yapımında sıfatların ve adların ayırt edilemeyeceği iddia edilmiş; aynı eklerin bütün ad soylularla kullanıldığı söylenmiştir (Grönbech 1936: 26).

Belirli Türkçe yapım eklerinin hem adlara hem de sıfatlara eklenebildiği doğrudur. Örneğin Türkçe *çocuk-luk*, *küçük-lük*. Ancak birçok yapım eki düzenli olarak sıfat türetir (Johanson 1998: 39-40).

Yerli Türkçe sıfatların çoğu ya türemiştir ya da türemiş biçimlere dayanır. Eski Doğu Türkçesi metinlerinde bile basit sıfatlar bulmak zordur. Çekirdek anlamsal türler arasında sadece birkaç sıfat, örneğin bazı renk sıfatları tek morfemli [monomorfemik] olabilir.

Günümüz Türk dillerinin birçoğunda olduğu gibi Güney Sibiry Türk dillerinde de başka dillerden kopyalanmış sıfat yapım ekleri bulunur. Örneğin, Altayca *-ny*, *-skiy*, Hakasça *-nay*, *-skay* Rusçadandır. Zaman zaman, Türkçede 'sıfat' sözcük türünü kopyalanmış yabancı eklerin yaratmış olduğu iddia edilir. Gerçekte bu ekler, sadece sıfatlaştırma envanterinin genişlemesine katkıda bulunmuşlardır.

Türemiş sıfatlar normal koşullara göre, elbette belirtisiz adlaşmaya uğrayabilirler. Örneğin Tuvaca *a'tty* 'bir ata sahip olan' → 'süvari, at sırtındaki biniçi', Şorca *saŋısty* 'akıllı' → 'akıllı kişi', Tuvaca *çily* 'sıcak' → 'sıcaklık'.

10.1. -(X)G türündeki sıfatlaştırma eki

Fülden sıfat türeten eski bir ek olan -(X)G, bütün Güney Sibiry Türk dillerinde bulunur. Örnekler: Altayca *açu*, Hakasça, Şorca *açy*, Tuvaca *ajy*, Tofaca *açjy* 'ekşi, acı'; Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *arıy* 'temiz'; Hakasça *aıryy*, Tuvaca, Tofaca *a:ry* 'hasta'; Tuvaca *bıjy* 'güçlü, sert', *çi'diy* 'keskin'; Altayca *izü*, Hakasça $\square z \square g$, Şorca *izig*, Tuvaca *iziy*, Tofaca *i'siy* 'sıcak'; Tuvaca *diriy* 'diri'; Altayca *qatu*, Hakasça *xatry*, Tuvaca *qa'diy*, Tofaca *qa'ty* 'katı'; Altayca *sarı*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *sary* 'sarı'; Altayca *toyu*, Tuvaca *toduy* 'dolu, tıka basa'; Hakasça, Tuvaca, Tofaca *uluy* 'büyük'; Tuvaca *ölüy* 'ölü'; Altayca *yılu*, Hakasça, Şorca, Tuvaca, Tofaca *çily* 'sıcak'; Hakasça *xoyry*, Tuvaca *xoyuy* 'kalın'; Hakasça *xury*, Şorca *qury* 'kuru'.

Türkiye Türkçesinde *arı*, *diri*, *katı*, *ölü*, *kuru* ile karşılanan Eski Doğu Türkçesi *ary* ‘temiz, saf’, *tirig* ‘diri’, *qatry* ‘katı’, *ölüg* ‘özü’, *quruy* ‘kuru’ gibi sıfatlarla karşılaştırınız.

10.2. –(X)K türündeki sıfatlaştırma eki

Eski bir fiilden sıfat türetme eki olan –(X)K, bütün Güney Sibiryâ Türk dillerinde bulunur. Örnekler: Altayca *açiq*, Hakasça *açix* ‘open’; Altayca, Şorca *artıq*, Tuvaca *artıq*, Hakasça *artıx* ‘artık’; Altayca, Tuvaca, Tofaca *aqsaq* ‘aksak’; Altayca *çirik*, Hakasça *çırık* ‘çürük’; Altayca *yarıq*, Hakasça *çarıx*, Tuvaca *çırıq* ‘parlak’; Altayca *uzaq* ‘uzun’, Altayca *ıra:q* ‘uzak’; Altayca *biyik*, Hakasça *pözük*, Tuvaca *bedik*, Tofaca *bedük* ‘yüksek’; Altayca *qurıaq* ‘kuru’; Altayca, Tuvaca, Tofacan *so:q*, Hakasça *so:x* ‘soğuk’; Hakasça *nmzax*, Tuvaca *çımçaq*, Tofaca *çımçjaq* ‘yumuşak’; Hakasça *ni:k*, Tuvaca *çi:k* ‘hafif’; Hakasça *tox* ‘tok’; Hakasça *üzük*, Tuvaca *üzük* ‘bölünmüş’; Tuvaca *arıq* ‘yorgun’; Hakasça *kirek* ‘gerek’, *pölük* ‘bölünmüş’; Tuvaca *buzuq* ‘bozuk’.

Türkiye Türkçesi *aksak*, *büyük*, *soğuk*, *yumuşak*, *tok*, *gerek* ile karşılanan Eski Doğu Türkçesi *aqsaq* ‘aksak’, *bedük* ‘büyük’, *soyıq* ‘soğuk’, *yımşaq* ‘yumuşak’, *toq* ‘tok’, *kergek* ‘gerek’ gibi sıfatlarla karşılaştırınız.

10.3 –IXG türündeki sıfatlaştırma eki

Sıfat yapıcı ek türleri, adlardan ‘var olma, bulundurma’ anlamında vasıta bildiren sıfatlar türeten -IXG ekini de kapsar. Bunlar ‘neli?’ gibi soruları cevaplarlar, örneğin Tuvaca *çü-lüy*.

Örnekler: Altayca *qarlu*, Şorca *qarlıy*, Hakasça, Tuvaca *xarlıy* ‘karlı’ □ ‘kar’; Altayca *tu:lu*, Hakasça, Şorca *taylıy* ‘dağlık’ □ ‘dağ’; Altayca *su:lu*, Hakasça *suylıy*, Şorca, Tuvaca *suylıy* ‘sulak’ □ ‘su’; Altayca *süttü*, Hakasça *süttük*, Şorca *süttig*, Tuvaca *süttüy* ‘sütlü’ □ ‘süt’; Altayca *taştu*, Şorca *taştıy* ‘taşlık’ □ ‘taş’; Hakasça *küstük* ‘güçlü’ □ ‘güç’; Altayca *buluttu*, Şorca *puluttuy* ‘bulutlu’ □ ‘bulut’; Hakasça *attıy*, Tuvaca *a’ttıy* ‘atlı’ □ ‘at’; Altayca *sayıştı*, Şorca *sayıştıy*, Tofaca *sayıstıy*, Tuvaca *uya:nnıy* ‘akıllı’ □ ‘akıl’; Altayca *ırıstu*, Şorca *ülüştüg* ‘mutlu’ □ ‘mutluluk’; Tofaca *börttüy* ‘börklü’ □ ‘börk’, *attıy* ‘adlı’ □ ‘ad’.

Bu ek yalnız tek bir sözcüğe değil bütün bir ad öbeğine de eklenebilir, ör., Hakasça *uzun azax-tıy* [uzun bacak-SFT] ‘uzun bacaklı’, *uluy pas-tıy* [büyük baş-SFT] ‘büyük başlı’, Tofaca *öy-ler-lük* [ev-ÇK-SFT] ‘evlerle’, *ulıtsa-lar-lıy*

[cadde-ÇK-SFT] ‘cadde(ler)li’, *bed□k öy-ler-l□□* [yüksek ev-ÇK-SFT] ‘yüksek evlerle’, *qa’ş çil-lıy* [kaç yıl -SFT] ‘kaç yaşında?’

Bu türetmenin türevleri elbette adlaşmaya da açık olabilir, örneğin, Tuvaca *ıya:nnıy* ‘akıllı kişi’, *köstüktüg* ‘gözlük takan kişi’.

Bu ek, sıfatlaştırma aracı olarak, Eski Doğu Türkçesi de dahil bütün Türk dillerinde uzun süredir bulunmaktadır. Ben, ekin Eski Doğu Türkçesindeki genel işlevinin “iki ad öbeğini basit olarak birbirine bağlamak” (Erdal 1991: 139) olduğu görüşünü paylaşmıyorum. Ekin türevleri sıfatların tipik tavrılarını sergilemekte; örneğin *küç-lüg-rek* ‘daha güçlü’de olduğu gibi karşılaştırma eki *-rAk*’ı sonu alabilmektedir.

Grönbech (1936: 26-27) sözü edilen ekin Eski Doğu Türkçesinde bir sıfat yapım eki olarak tarif edilmesinin mantıklılığını inkar eder. Ona göre ekin nasıl olup da *edgü* ‘iyi’ gibi bir sığfata eklendiği anlaşılır değildir. Hatta o, ekin sahiplik bildiren adlar “nomina possessoris” yaptığını iddia eder; *edgü-lüg* sözcüğünün anlamı “iyiliğe sahip olan kişi”dir. Ancak bu çalışmada sunulan analize göre *edgü* burada ‘iyilik, erdem’ anlamında adlaşmış bir sıfat olup üçüncül işlevi ile kullanılmaktadır. Türemiş *edgü-lüg* bu kökten yapılmış bir sıfattır ve ‘erdemli, değerli’ anlamındadır.

Diğer sıfatlar gibi *edgülik* sıfatı da ‘erdeme sahip kişi’ gibi ikincil bir anlam kazanarak adlaşmaya uğrayabilir. Erdal ekin Eski Doğu Türkçesinde “ad soyluların bütün çeşitlerine eklendiğini ancak böyle sıfatlara nadiren eklendiğini” doğrular (1991: 147). Sıfatlaştırıcı eklerin, birinci işlevlerini yerine getiren basit sıfatlara eklenemeyeceği; ancak yalnızca ikincil ve üçüncül işlevlere sahip adlanmış sıfatlara eklenebileceği ölçütsel bir gerçektir. Örneğin Türkiye Türkçesi, *korkak* ve *karanlıktan* birinci anlamları ile (korkak-karanlık) türetilmiş **korkak-lı* ve **karanlık-lı* gibi yapılardan yoksundur. Türkiye Türkçesinde eğer *kırmızı* ‘kırmızı’ anlamındaysa *kırmızı-lı* ← *kırmızı* kullanılamaz; sadece eğer ‘kırmızı olan bir şey’i, örneğin ‘kırmızı bölümlere sahip olanı’, ‘kırmızı giyinmiş olanı’ ifade ederek adlaşmışsa kullanılabilir.

10.4. Olumsuzluk sıfatları

‘-den yoksun’ anlamındaki *-sXz* eki, bir çok Türk dilinde olumsuzluk sıfatlarını türetir. Güney Sibiry Türkçesinde olumsuzluk işlevli *-sXz* ekinin yerini ‘-den yoksun’ anlamındaki *yoq, çoq, çox* ‘yok’ sıfatları alır. Ö.ř., Altayca *küç-i yoq*, Hakasça *küz-i çox* [güç-iYL.3K yok] ‘güçsüz’ (krş. Kırgızca *küçsüz*), Hakasça *axça çox*, Tuvaca *aqşa çoq* ‘parasız, fakir’ (Kırgız

aqçasız), Altayca *su: yoq*, Tuvaca *su çoq* [su yok] ‘susuz’ (Kırgızca *su: suz*), Altayca *uç-ı yoq* [son-İYL.3K yok] ‘sonsuz’ (Kırgızca *uçsuz*), Tuvaca *ün çoq* [ses yok] ‘sessiz’ (Kırgızca *ünsüz*).

Bu sıfatlar ikincil ve üçüncül anlamlar kazanarak adlaşabilirler, örneğin Tuvaca *aqşa çoq (kiji)* ‘fakir kişi’, Altayca *zakon yoγ-ı* ‘sevgisizlik’ (Kırgızca *zakon-suz-duq*).

SubsXz ‘susuz’, *kirsXz* ‘kirsiz, temiz’, *ögsXz* ‘akılsız, bilinçsiz’ gibi içinde -sXz bulunan Eski Doğu Türkçesi sıfatları, sıfatın birinci anlamıyla karakterize edilen kişileri ya da eşyaları ifade etmek yoluyla ikincil bir anlam kazanıp adlaşabilirler. Ö., *yayısVz* ‘düşmansız’ → ‘düşmanı olmayan kişi’. Bunlar, soyut bir varlık olarak belirtilen özelliği göstermek yoluyla, üçüncül bir işlev kazanarak da adlaşabilirler. Ö., *kirsVz* ‘temizlik, saflık’, *ögsXz* ‘bilinçsizlik’, *yayısXz* ‘düşmansızlık’, *beksXz* ‘zayıflık’, *kértüsXz* ‘sahtelik’.

10.5. Diğer sıfatlaştırıcı ekler

Sıfat yapan bir başka ek, geçici ya da yerel ilişkileri ifade eden, örneğin ‘hangi zamanla ilgili?’, ‘nerede bulunan?’ gibi soruları cevaplayan –*KI* ekidir. Örnekler: Hakasça *pü:l-gi* [bu yıl-SFT] ‘bu yılki’, *suñ-da-ñı* [su-BLN-SFT] ‘sudaki’, Altayca *eñir-de-gi* [akşam-BLN-SFT] ‘akşamki’, *ayıl-da-ñı* [köy-BLN-SFT] ‘köydeki’, Şorca *ayaq-ta-ñı süt* [kase-BLN-SFT SÜT] ‘kasedeki süt’. Tuvacada bu ek geçici bir işlevle, yalnız *qajanñı* ‘ne zamanki’ sorusunu cevap olarak kullanılır. Ö., *küs-kü* [güz-SFT] ‘sonbaharkı, güzki’; krş. Tofaca *qış-qi*: [kış-SFT] ‘kışki, kışla ilgili olan’.

Oldukça işlek bir ad yapma eki olan –*CI*, ‘kökün ifade ettiği kavramı yapan’ anlamında sözcükler türetir. Örneğin, Altayca, Şorca, Tuvaca *añ-çı*, Tofaca *añ-şı* [oyun-EYL] (1) ‘avcılık (iz sürme oyunu)’, (2) ‘avcı’; Hakasça, Tuvaca *iş-çi* [iş-EYL] (1) ‘çalışma’, (2) ‘işçi’; Altayca *biçik-çi* [yazı-EYL] (1) ‘okur yazarlık’ (okuyup yazabilme), (2) ‘okur yazar (okuyup yazabilen kişi)’; Altayca *tögün-çi*, Tuvaca *mege-çi* [yalan-EYL] (1) ‘hilekar’, (2) ‘yalancı’.

Bu türetmenin türevleri, sık sık kişilere gönderme yapması nedeniyle genellikle ad olarak alınsalar da, bunlar kolayca adlaşan sıfatlar olarak düşünülmelidir, şu örneklerle krş. Azerice *arxa-çı* [arka-EYL] (1) ‘dayanak, destekleyici’, (2) ‘tarafdar’. Bu çeşit sıfatlar Eski Doğu Türkçesinde de zaten biliniyordu, ö., *armaq-çi* [oyun-EYL] (1) ‘hilekar’, (2) ‘aldatıcı’, (3) ‘hilekarlık’ (*armaq-çisin için* ‘hilekarlığı nedeniyle’; Erdal 1991: 126).

Aynı durum, tarihi bakımdan birleşik olan $-(X)G + -CI$ türündeki fiilden ad yapma eki için de geçerlidir. Altayca *üred-üçi*, Şorca *ügreg-igçi*, Tuvaca *ö:red-ikçi* [öğretme-EYL] (1) ‘öğretme’, (2) ‘öğretmen’, Tuvaca *al-ıqçı* [al-EYL.] (1) ‘alma’, (2) ‘alıcı’, *nomçu-qçu* [oku-EYL] (1) ‘okuma’, (2) ‘okuyucu’, Hakasça *iz-e:ç* □ [iç-EYL.] (1) ‘içme’, (2) ‘içici’. Krş. Eski Doğu Türkçesi *tapıñçı* (1) ‘hizmet etme’, (2) ‘hizmetçi’, Türkiye Türkçesi *kurucu* (1) ‘kurma’, (2) ‘kurucu’, *ezici* (1) ‘ezme’, (2) ‘sıkma makinesi’, *yırtıcı* (1) ‘yırtma’, (2) ‘yırtıcı hayvan’. Latince *agens* (1) ‘sürme’, (2) ‘sürücü’ (> İngilizce *agent*), *docens* (1) ‘öğretme’, (2) ‘öğretmen’ > Almanca *Dozent*, *Lehrender* gibi birincil sıfatsal unsurlarla da karşılaştırmız.

11. Fiillerden türetilen sıfatlar

Fiisel kodlama, katılan olarak nesneye izin verdiği için, Türk dillerinde ilişkiyel düşünceler sık sık fiillerle ifade edilir. Bu, bir şeye ya da birine yönelik tavırları belirten insan davranışı unsurlarının bir gerçeğidir. Ör. Altayca *sü:n-* ‘sevinmek’ (bir şeye), Tuvaca *ada:rıa-*, *xünne-* ‘kıskanmak’ (bir şeyi), Altayca *qorqı-*, Şorca *qoruq-*, Hakasça *xorix-* ‘korkmak’ (bir şeyden), Altayca *açın-* ‘kızmak’ (bir şeylere)’.

Bu sebeple bu çeşit sıfatların sık sık fiillerden türetilmesi de çok doğaldır. Çekirdek türe ait birçok Türkçe sıfatın, fiillerden çeşitli sıfatlaşma aşamaları sonucunda türetilen, fiil kökenli sıfatlar olduğu çarpıcı bir gerçektir. Altayca *o:rıyan* ‘hasta’ □ *o:ru-* ‘hastalanmak’, Tuvaca *arıyan* ‘zayıf’ □ *ar-* ‘zayıflamak’ ve *qırıyan* ‘yaşlı’ □ *qırı-* ‘yaşlanmak’ gibi sadece eş zamanlı açık durumlar bulunmaz; etimolojik veriler, prototipik sıfat kavramlarının aslında fiisel kodlarını göstermektedir. Fiil kökenli bu biçimlerin türevleri ebat, fiziksel özellik, durum vb. ifade eden birçok sıfatı kapsar. Bu bağlamda, ‘uzun’ ve ‘kısa’ için kullanılan Türkçe ebat sıfatları *uzun*, *kısayı* vb., sırasıyla ‘uzamak’ ve ‘kısalmak’ anlamındaki fiillerden türetilmiştir (Clauson 1972: 281, 288-289, 665-667).

Bunun anlamı, fiilden türeyen Türkçe sıfatların dünya dillerindeki sıfat türüyle çok yakından örtüşen biçimleri de kapsamakta olduğudur. Bu bize, Türkçe sıfatların gelişmelerinin arkaik safhalarında esas olarak *fiil görünümü* olduklarını, yani gramatikal tavırlarında fiillere benzediklerini söyler. Bu makalenin konusu olmasa da, benzer yapıların Moğolca ve Tunguzcada da bulunduğu gerçeğine dikkat etmemiz gerekir.

Tipolojik olarak benzer diller olan ve zaman zaman diğer ‘Altay dilleri’ ile soyca akraba oldukları iddia edilen (Miller 1971) Kore ve Japon dillerinde

durum nedir? Korecede sıfat türü açık bir şekilde fiil görünüşlüdür (Ramstedt 1939: 34-35, 129-30). Japoncada da temel olarak aynı durum söz konusudur. *i-türü* (i-class) olarak bilinen sıfatlar, gramatikal tavırları bakımında fiillere benzerler; fiillere getirilebilen çekim eklerinin çoğunu alabilirler. Bunlar, *-ki* ekinin eşlik ettiği fiil kökenli adlardan gelişmiştir. Ör. Eski Japonca *kataki* ‘katı olma’ □ *kata* ‘katı, sert olan şey’. (Krş. Türkçe *qat-* ‘sertleşmek, katılaşmak’; Eski Japonca *katakute*, Eski Doğu Türkçesi *qatıydı* ‘sertçe’ □ *qatıy* ‘katı, sert’ ile morfolojik olarak paralellik gösterir; Miller 1971: 286-287). Bu arkaik tür, diller arasında sıfat türüyle tipik bir şekilde bağdaştırılan zaman, renk ve hız, bunların yanı sıra ölçü ve fiziksel özellik gibi unsurları içine alır (bkz. Dixon 2001).

12. Kalıplaşmış yüksek odaksal postterminaller

Birçok fiil görünüşlü sıfat, orijinalinde çok yönlü karakter sergileyen, yani öznenin yapısına göre etken ya da edilgen olarak yorumlanabilen, ileri derecede odaksal *postterminaller*¹ olan eski sıfatfiillerden kalıplaşmıştır (bkz. Johanson 1999: 108-120).

Bunlar geçişsiz fiillerden türetildiklerinde, geçişsiz bir özne olan birinci aktanta ait bir özelliği ifade ederler. Örnekler: Tuvaca *öliiy* ‘ölü’ □ *öl-* ‘ölmek’, *qa’dıy* ‘katı’ □ *qa’dı-* ‘katılaşmak’, Hakasça *ayırıy* ‘hasta’ □ *ayır-* ‘hastalanmak’. Krş. Türkiye Türkçesi *soğuk* ‘soğuk’ □ *soğu-* ‘soğumak’, *yatık* ‘yatık’ □ *yat-* ‘yatmak’, İngilizce *gone* □ *go*, Almanca *gestorben* ‘ölü’ □ *sterben* ‘ölmek’.

Geçişli fiillerden türetildiklerinde ise, geçişli bir nesne olan ikinci aktantın bir özelliğini ifade ederler. Örnekler. Tuvaca *a’jiq* ‘açık’ □ *a’ş-* ‘açmak’, *üzük* ‘yırtık’ □ *üz-* ‘yırtmak’, Hakasça *pöl□k* ‘bölük’ < *pöl-* ‘bölmek’. Krş. Türkiye Türkçesi *açık* ‘açık’ □ *aç-* ‘açmak’, *yırtık* □ *yirt-* ‘yırtmak’, İngilizce *closed* □ ‘kapalı’, Almanca *getötet* ‘öldürülmüş’ □ *töten* ‘öldürmek’.

13. Çekimli sıfatfiiller

Çekimli, yani kalıplaşmamış sıfatfiiller, genellikle sıfatsı bir doğaya sahiptirler. Örneğin Altaycada –*GAn* ile yapılmış *kel-gen* gibi bir sıfatfiil, ad öbeğinde niteleyici ya da baş öge olarak kullanılabilir, ör. *kelgen kiji* ‘gelen kişi’, *kelgen* ‘gelmiş olan kişi ya da nesne’. Bu nedenle sık sık *kelgen* gibi biçimlerin, baş ögesi bulunmayan yantümceler olduğu söylenir.

Bununla birlikte, bu sıfatfiillerin birincil olarak hangi türde yer aldığı diğer yöntemlerle de incelenebilir. Böylece *kelgen*, öncelikle ad soylu baş öge

(*kelgen*) olarak işlev gören ve özdeşlik eşlemeleri (*kelgen kiji*) oluşturma gücüne sahip bir ad olarak düşünülebilir. Bu problem burada tartışılmayacaksa da, *kelgen* gibi sıfatfiillerin sıfatlara özgü birçok tipik özellikten mahrum olduğu görülmelidir. Özellikle bunlar, sıfatlardan farklı olarak zarf gibi kullanılamazlar. Zarffiiller *kelip*'te olduğu gibi daima, ad ya da sıfat olarak kullanılmayan özel zarffiil ekleri alırlar.

14. Sonuç

Uzun bir araştırma geçmişine rağmen, araştırmacılar Türkçede sıfat ve ad gibi farklı sözcük türlerinin varlığını tanıma ve delillendirmede yetersiz kaldılar. Bu durum büyük oranda, sıfat türünün Avrupa dillerindekinden daha farklı gramatikal özelliklere sahip olamayacağı önyargısından kaynaklanır. Bu nedenle, Türkçedeki durumun, sözcük türlerinin ayırt edilemeyeceğine delil sağladığı düşünüle gelmektedir.

Dilin kendine özgü yönlerinin detaylı bir şekilde, Güney Sibiry Türk dillerinde olduğu gibi, gözden geçirilmesi, sıfatlar ve adlar arasındaki farkların açıkça görülmesini sağlar. Birlikte alınan birçok özellik, farklılık için sağlam bir temel oluşturur. Sözdizimsel ve anlambilimsel düzenlilikler dikkatlice incelenmeyi gerektirmektedir. Düzenli, ayrı herhangi bir belirti taşımayan ikincil ve üçüncül türevlerden kaynaklanan adlı özellikler, öncelikli olarak sıfatsal doğaya sahip bir sözcük türünün varlığını geçersiz kılmaz. Ad işlevi gören sıfatlardan bahsetmek anlamsız değildir. Diğer taraftan biz, sıfat işlevi gören adların varlığını nadiren, sadece özdeşlik eşlemelerinin niteleyicileri olarak ortaya çıktıklarında görürüz.

Sonuç olarak, çekirdek türdeki birçok Türkçe sıfatın, çeşitli sıfatlaşma aşamaları sonucunda türetilen, fiil kökenli sıfatlar olması ilginç bir tarihi gerçektir.

Kaynaklar

- Baskakov, N. A. (1958), *Altajskiy yazık. (Vvedenie v izuçeniye altajskogo jazyka i ego dialektov)*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Braun, F. & Haig, G. (2000), The noun/adjective distinction in Turkish: An empirical approach. Göksel, A. & Kerslake, C. 2000 (eds). *Studies on Turkish and Turkic languages*. (Turcologica 46). Wiesbaden: Harrassowitz. 85-92.
- Clauson, G. (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dixon, R. M. W. (1977), *Where have all the adjectives gone? Studies in Language* 1, 19-80. [Revised version published as pp. 1-62 of Dixon 1982.]
- (1982), *Where have all the adjectives gone? and other essays in semantics and syntax*. Berlin: Mouton.
- (2001), Adjective classes. [Position paper for the International Workshop on Adjective Classes, Research Centre for Linguistic Typology, La Trobe University, 2002.]
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. 1-2. (Turcologica 7.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Godel, R. (1945), *Grammaire turque*. Genève.
- Grönbech, K. (1936), *Der türkische Sprachbau*. 1. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- Hopper, P. J. & Thompson, S.A. (1984), The discourse basis for lexical categories in universal grammar. *Language* 60: 703-752.
- Isxakov, F. G. & Pal'mbax, A. A. (1961), *Grammatika tuvinskogo yazyka. Fonetika i morfologiya*. Moskva: Izdatel'stvo vostoçnoy literatury.
- Johanson, L. (1990), Studien zur türkeitürkischen Grammatik. In: Hazai , György (ed.). *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 146-278.
- (1998), The structure of Turkic. Johanson, L. & Csató, É. Á. (eds) 1998. *The Turkic languages*. London: Routledge. 30-66.
- (1999), Viewpoint operators in European languages. In: Dahl, Östen (ed.). *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- Kuznetsov, P. I. (1976), K voprosu ob imeni prilagatel'nom v turetskom yazike, *Sovetskaya Tjurkologiya* 1976:6, 3-14.

- Miller, R. A. (1971), *Japanese and the other Altaic languages*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Ramstedt, G. J. (1939), *A Korean grammar* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 82). Helsinki.
- Seiler, H. (1960), *Relativsatz, Attribut und Apposition*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Swift, Ll. B. (1963), *A reference grammar of Modern Turkish*. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic series 19). The Hague: Mouton & Co.
- Thompson, S. A. (1989), A discourse approach to the cross-linguistic category 'adjective'. Corrigan, R. & Eckman, F. & Michael Noonan, M. (eds). *Linguistic categorization* (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science 4, Current Issues in Linguistic Theory 61). Amsterdam: Benjamins. 254-265.

Kısaltmalar: AYR. ayrılma, BLN. bulunma, BLT. belirtme, ÇK. çokluk, EYL. eyleyici, GZ. geniş zaman, İLG. ilgi, İYL. iyelik, K. kişi, , SFT. sıfatlaştırıcı T. teklik., YNL. yönelme.

Transkripsiyon, Johanson, L. & Csató, É. Á. 1998. *The Turkic languages*. London: Routledge'de uygulanan prensiplere göre düzenlenmiştir. γ işareti sızıcı artdamaksıl ve patlamalı/artdamaksıl sızıcı arasında nöbetleşen ses için kullanılmıştır.

Açıklama: Bu makaledeki çalışma, yazarı La Trobe Üniversitesine bağlı Research Centre for Linguistic Typology, Institute for Advanced Studies'de misafir öğretim üyesi olduğum sırada hazırlanmıştır. Bob Dixon ve Sasha Aikhenvald'a, aynı zamanda RCLT'de çalışan diğer araştırma arkadaşlarıma, misafir öğretim üyelerine ve doktora öğrencilerine verimli tartışmalardan dolayı samimi teşekkürler. Bu tartışmalardan çok şey kazandım.

¹ *Olayın önemli sınırının geçilmiş olduğu görünüş[aspekt] biçimi; çev. notu.*

Nouns and Adjectives in South Siberian Turkic

Prof. Dr. Lars JOHANSON

Trans.: Assist. Sema ASLAN

For memory of Karl Heinrich Menges (1908-1999)

Abstract: This study will examine word class distinction and especially noun versus adjective classification in Turkic. The semantic and pragmatic, as well as the prototype theory approaches will be discussed in relation to these two word classes; the typological and the semantic distinctions between noun and adjective classes will be determined through distinctive properties. The aim of this research is to present that adjectives may function as nouns by way of markerless nominalization process, whereas nouns do not occur as adjectives. The examples provided in this research will also present material from historical and modern Turkish, although the examples will mainly be collected from South Siberian Turkish languages.

Key words: Adjective, noun, word class, distinction, nominalization

University of Johannes-Gutenberg - Mainz / GERMANY
johanson@mail.uni-mainz.de

Baskent University, Faculty of Arts and Science / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

Ýmw Su´estvitel#noe i Ýmw Prilagatel#noe v Türkskom Dialekte Üjnoy Sibiri

Lars DJONSON*, Prof. Dr.

(perevod s angliyskogo Sema ASLAN)

Pamwti Karla Xaynrıç Mengesa (1908-1999)

Rezüme: V +toy stat#e rasskaz#vaetsw o klassifikaciji çastey reçi, v osobennosti o razni#e mejdu imenem su´estvitel#n#m i imenem prilagatel#n#m v türkskix dialektax. A tak#e obsujdaütsw imeü´iesw vzglwd# na teoriü prototipa, semantiçeskie i pragmatiçeskie podxod# k +tim dvum slovesn#m tipam; isxodw iz osobennostey imen su´estvitel#n#x i imen prilagatel#n#x, v#wv#wetsw tipologiçeskaw i semantiçeskaw razni#a mejdu nimi. [el# stat#i-pokazat#, çto imena prilagatel#n#e mogut v#pol#n#wt# funk]iü imeni su´estvitel#nogo v sluçae perexoda ix v neopredelenn#e imena, kogda kak su´estvitel#n#e ne mogut zamenit# prilagatel#n#e. V stat#e privodwtsw primer#, vzw#e iz istoriçeskix i sovremenn#x türkskix dialektov, v bolø#pix sluçawx- iz dialektov Üjnoy Sibiri.

Klüçev#e slova: imw prilagatel#noe, çast# reçi, rasxojdenie, perexod v su´estvitel#noe

* *Universitet Djonnes-Gutenberg-Mainz-GERMANÝW*

johanson@mail.uni-mainz.de

Bapkentskiy Universitet Fakul#tet Estestvennyx i Gumanitarnyx Nauk-ANKARA
aslans@baskent.edu.tr